

Folkloori mõiste¹

Essee

Folkloori kontseptsioon kerkis Euroopas esile 19. sajandi keskel. Algselt tähendas see traditsiooni, muistseid kombeid ja säilinud pidustusi, vanu laulukesi, põliseid ballaade, arhailisi müüte, muistendeid ja valme ning ajatuid jutte ja vanasõnu. Et nendes narratiivides oli sageli säilinud palju tavamõistuse ja -kogemuse välist, sisaldas folkloor endas ka irratsionaalsust: usku kummitustesse ja deemonitesse, haldjatesse ja vaimudesse ning hingedesse, mis omakorda viitas usule ennetesse, amulettidesse ja talismanidesse. **Folkloori mõiste** sõnastanud *urbane literati* seisukohast lähtuvalt said traditsionaalsuse ning irratsionaalsuse tunnused kuuluda vaid talupoeglike või primitiivsete ühiskondade juurde. Seega omistasid nad folkloorile kolmandagi omaduse – maaläheduse. Maapiirkonnad ja metsiku looduse avarused olid folkloorile sobiv kasvupinnas. Müütide ja luule põhiliseks allikaks peeti inimese tihedat kontakti loodusega külades ja jahisalkades. Folkloori kui looduskogemusest välja kasvanud nähtust peeti inimese loomupäraseks väljenduseks, enne kui linn, kaubandus, tsivilisatsioon ja kultuur tema puhta elu ära rikkusid.

Traditsioonilisus, irratsionaalsus ja maalähedus – selline tunnuste triumviraat sai folkloori kontseptsioonis valitsevaks paljude järgnevate aastate jooksul ning on seda tihti veel praegugi. See määras stan-

¹ Originaal: Ben-Amos, Dan 1983. *The Idea of Folklore: An Essay*. Ben-Ami, Issachar & Dan, Joseph (toim). *Studies in Aggadah and Jewish Folklore*. Folklore Research Center Studies VII. Jerusalem: The Magnes Press, lk 11–17 (<http://www.sas.upenn.edu/folklore/faculty/dbamos/TIOF.html> – 15. mai 2009).

dardid juttude, laulude ja ütleliste folkloori valdkonda arvamiseks või sealt väljajätmiseks. Need palad, mis omasid vähemalt üht neist omadustest, ristiti “rahvajuttudeks, rahvalauludeks, mõistatusteks ja rahvaütlusteks”; nood, mis ei omanud, heideti laitvalt kõrvale.

Viimatinimetatud tähenduslikud terminid tekitasid omakorda lisatunnuseid, mis üheskoos moodustasid arusaamise folkloori mõistest tavakasutuses, trükis ja kõnes. Traditsiooni kate varjas neid, kes löid rahvajutte, -laule ja vanasõnu, ning pärimuse põlvest põlve edasiandmine varjutas selle päritolu.

Seega sai anonüümsus folkloori iseloomustavaks tunnuseks pigem puuduse kui väärtuse kaudu. Rahvalik proosa või luule sai folkloori osaks alles siis, kui mälestus selle loojast oli kustunud. Seejärel kinnitas anonüümsuse pitsat traditsiooni ehtsust. See legitimeeris laulud ja lood kui ühiskonna kultuuripärandi lahutamatu osa.

Sellegipoolest ei suutnud rahvajuttude, -salmide ja mõistatuste anonüümsus lahendada nende päritolu mõistatust. Kellelegi, kas jumalikule või inimlikule loojale, pidi langema autoriks olemise vastutus. Niisiis, kuna puudus isik, kes oleks õigustuse ja tahtega pretendeerinud müütide või muistendite “isadusele”, peeti nende eest vastutavaks kogu kollektiivi. Pealegi paistsid olemasolevad tõendid seda väidet toetavat. Jutustajad ja lauljad ei pea oma jutte ja laule tihti üksikisikutele, vaid ühiskonna kollektiivsesse pärandisse kuuluvaks. Isegi neil erandlikel juhtudel, kui nad tõesti pretendeerisid autorsusele, õnnestus neil paljastada analooge nii omaenese pärimusest kui ka teistest traditsioonidest. Sellised paralleelid seadsid kahtluse alla kõik folkloori originaalsust pooldavad väited ja toetasid kinnitust selle kollektiivsusest.

Tegelikult on kollektiivsus saanud folkloori mõiste sõnastamisel keskseks tunnuseks, sellega suudab võistelda vaid “traditsioon”. Folklooris ei ole kohta isiklikele lugudele ja luuletustele. Iga väljendus peab läbima kollektiivse heakskiidu sõela enne, kui seda saab pidada folklooriks. Paraku on selliste protsesside kindlakstegemine, millega saaks põhjendada kollektiivsuse omistamist ükskõik millisele jutule või laulule, osutunud üsna keeruliseks ning isegi loogiliselt okkaliseks. Kas rahvajutud ja rahvalaulud on ainult kollektiivses valduses, kõigile rääkimiseks ja laulmiseks vabad või peaksid “omandiõigused” piirduma loomishetkega, pidades sellega rahvalikke väljendusi kollektiivseks loominguks ja ühtlasi lahendades ka autori küsimuse? Pealegi, mil viisil edendab kollektiiv sidet inimeste ja nende folkloori vahel ning millised selle aspektid täpsemalt seostuvad ühiskonnaga üldiselt: kas

teemad, keel ja vormid või kindlad lood, laulud ja vanasõnad? Need ja teised probleemid on kui käiakivid, mis on teravdanud **folkloori mõistele** otsustavaks saanud vaidlusi. Erinevatest vaatenurkadest vaadatuna viitab kollektiivsuse tunnus kollektiivsele loomisele, taasloomisele või lihtsalt väljendamisele.

Kollektiivne loomine sisaldab anakronistlikku mõttekäiku: lugsid, laule ja ütlusi, mida kollektiiv jagab, ta ka loob üheskoos. Selline põhjendus võib lahendada autorsuse probleemi, kuid tulemustest järeldatud lähtekoht ei pruugi olla loogiliselt kehtiv. Kultuuri- ning ühiskondlikus sfääris ei pea olemisviisi tingimata kinnitama vormide tekkelugu. Ajaloolised protsessid, näiteks teemade hajumine, ideede levimine ning esitusviiside jäljendamine, mõjutavad folkloori seisundit ja olemust. Järelikult ei saa kollektiivne lugude ja laulude tundmine olla ühemõtteline loomise indikaator. Kollektiivse taasloomise mõiste hoiab selle dilemma ära. See pikendab loomishetke üle ajastute ja kujutleb näiteks laulude loomist mitte üksiku hingestava poetilise loovuse puhanguna, vaid lauljate korduvate esitamistena kollektiivsetel sündmustel. Igaüks improviseerib ja ilustab teksti, kuid allub siiski kollektiivi esteetilistele ja eetilistele normidele. Selline folkloori kollektiivsuse tõlgendus lubab näha rahvalikku proosat ja luulet ka sotsiaalsete hirmude ja soovide, ideaalide ja väärtuste väljendusena. Folkloor kajastab ühiskonna kollektiivset kogemust ja on peegel, millesse kollektiiv pidevalt vaatab.

Paradoksaalselt on kollektiivsuse tunnusega läbi põimunud arvamus, et folkloor on universaalne. Kuigi rahvalaulud ja -jutud võivad olla sepistatud teatud kogukonnas ja väljendavad selle ainulaadset kogemust, ületavad nad samas keele ja ruumi seatavaid piire ning tõusevad esile erisugustes rühmades ja üksteisest kaugel asuvates maades, säilitades siiski põhilise ühtsuse. Selgub, et universaalsuse tunnus on nii vormiline kui ka temaatiline. Kõik rahvad eristavad luulet proosast ja teravmeelseid ütlusi eepilisest luulest; kõik nad loovad sündmusi järjestades väljamõeldud või ajaloolisi jutustusi ning kõik oskavad muusikat ja liikumist sõnadega ühendada ning laulda ja tantsida oma südame rõõmustamiseks. Need võimed on inimestele ja inimeseks olemisele loomupärased.

Selles mõttes on folklooril rohkem õnne kui keelel. Kuigi hiljutised avastused näitavad selgelt, et mõned loomad valdavad keelelise suhtlemise algteadmisi (nt vaalad laulavad), pole siiani tabatud ahve ega rotte oma järglastele muistendeid jutustamast. Ent folkloori universaalsus ei piirdu ainult vormilise alusega. Üksteisest kaugel

asuvates maades elavate ning üksteisega suguluses mitte olevaid keeli kõnelevate rahvaste jutud, laulud ja ütlused näitavad suurt sarnasust aines, teemades ja metafoorides, mida ajalugu seletada ei suuda. Ränded ja sõjalised või rahumeelsed kokkupuuted ei suuda selgitada Austraalia, Aafrika ja Ameerika pärismaalaste juttude ja luuletuste ühisjooni. Kõik nad sisaldavad jutte jumalatest, loomisest ja maailma lõpust, kõik jutustavad imeväärsetest sündmustest, olenditest ja paikadest ning kõik rõhutavad üleloomulikku, ebataavalist, absoluutset ja ühtesobimatut. Nende metafoorid on seotud looduse, uskumuste ja ühiskondadega ning nende laulud ülistavad eluvõitluses saavutatud võite ja itkevad kaotusi. Tihti on sarnasused veelgi rabavamad, kui samad jutuepisoodid ja verbaalsed või visuaalsed kujundid esinevad üksteisega mitte seotud olevate rahvaste väljendustes.

Universaalsuse ja kollektiivsuse duaalsed tunnused on lahutamatud ja toovad **folkloori mõistesse** silmanähtava paradoksi, koondades üldise ja erilise ühte mõistesse. Tõendid toetavad mõlemat. Folkloori teemad ja vormid on nähtavasti universaalsed, kuid mitte ükski muu väljendus pole nii läbi immutatud kultuurilistest, piirkondlikest ja lokaalsetest viidetest, tähendustest ja sümbolitest kui folkloor. Selle vasturääkivuse lahendamiseks on kaks teed. Esiteks võib universaalsust ja kollektiivsust vaadata mitte vasturääkivate, vaid teineteist täiendavate tunnustena. Universaalsed on folklooris valitsevad seosed, spetsiifilised on viited kultuurile ja ajaloolisele. Universaalsed on vormi ja teemaga seotud vahetegemise põhimõtted – ebataavaline, ühtesobimatu, ja vastupidi, täiesti harmooniline –, kuid kollektiivsed on keeled, ühiskondlikud ja ajaloolised kogemused, religioossed süsteemid ja moraalsed väärtused, mis moodustavad vastavate ühiskondade folkloori sisu. Teiseks võivad need kaks tunnust olla teineteisega seotud ajaloolise järgnevuse kaudu. Kui folkloor oli algselt kollektiivne, võisid tema omadused saavutada universaalsuse selliste ajalooliste protsesside kaudu nagu teemade levimine rändamise, kaubitsemise ja sõdimise tõttu kokku puutudes. Selline oletus eeldaks ühe allika või sünnikoha ja -aja olemasolu, kust folkloori tunnusjooned kõikjale levisid. Kui aga folkloor oli kõigepealt universaalne, siis peavad tema põhivormid ja -teemad olema loodud enne igasugust ajaloolist ja evolutsioonilist arengut. Sellisel juhul kehastab folkloor endas inimkultuuri algset homogeensust, mis oli enne mitmekesisuse tekkimist. Järelikult omab folkloor ka primaarsuse tunnust – tunnust, mis muudab folkloori mõju tänapäeva mõtlemisele ja kunstile nii võimsaks.

Ülaltoodud eelduste kohaselt kõigi rahvaste mütoloogia mitte ainult ei jutusta inimkonna koidikust, vaid *on* see. Ta kehastab üldsust kõigis ühiskondades ja teeb kuuldavaks inimese igipõlise väljenduse. Oma põhivormides tekkis folkloor enne, kui arenes inimkonna mitmekesisus, seega kehastab ta kõige algelisemaid verbaalsete ja visuaalsete sümbolite vorme. Folkloori primaarsusel on ajaloolised ja evolutsioonilised küljed. Ajalooliselt on folkloor oletatavasti pärit mäletamata aegadest, järelikult eelnes ta oma algsel kujul kogu teadaolevale jäädvustatud ajaloole. Ajal, mil inimene küttimise ja korilusega tegeles, või isegi siis, kui ta juba hakkas maad harima ja kariloomi pidama, kirjaoskust veel päriselt valdamata, rääkis ja laulis ta lugusid ja laule. Võib seega oletada, et maailmafolkloor kubiseb sümboleist, teemadest ja metafooridest, mis kuuluvad inimtsivilisatsiooni algusesse ja võiksid heita valgust ajaloo pimedaisse nurkadesse, mida ükski teine ürik ei suuda valgustada. Niisiis võib folkloori vorme pidada kunstiliste vormide keskmetes olevateks tuumadeks. Nad on algelised ja tahumata väljendused, millest on välja kasvanud maailma rahvaste kirjanduslik, kujutav ja muusikaline kultuuripärand. Folkloor hõlmab kirjakultuuriga ühiskondade keeruliste väljenduste aluseks olevaid sümboolseid vorme.

Loomulikult poleks folkloor oma algses staadiumis pruukinud olla tänapäeva inimesele ligipääsetav ja see tunnus oleks võinud täiesti kaduda, kui poleks püütud lugusid ja laule uuesti tabada nii, nagu nad eksisteerisid kirjaoskamatuses ühiskondades, s.o nii, nagu neid räägitakse ja lauldakse suuliselt, ilma tekstide meelde jätta ja edasi anda aitavate vahendite abita. Keegi pole väitnud, et praeguste talupoegade ja kirjaoskamatuses kultuuride proosa ja luule peegeldavad inimväljendust selle arhailisel, iidsele kujul. Korduvad esitused, päheõppimise kadumine, loominguuline improvisatsioon ning kultuurikontaktide ja tehnilise arengu üldisemad ajaloolised protsessid on kaasa aidanud teatud teemade ja folkloori üldise sisu muutumisele. Vaatamata selliste ajalooliste faktorite tunnistamisele on rahvaluuleteaduses põhiliseks oletuseks siiski see, et jutud, laulud ja ütlused vähemalt eksisteerivad samamoodi nagu nende ammused eelkäijad – s.o suulises esituses – ja et neid antakse põlvest põlve edasi ainult suuliselt, nagu enne kirjaoskuse tulekut. Järelikult muutus folkloori suuline loomus üheks tema otsustavaimaks tunnuseks, autentsuse ja algupärasuse proovikiviks. Seni, kuni jutud, laulud ja vanasõnad alluvad suulise ringlemise ja edasiandmise põhimõttele, määratakse nad “puhtaks” folklooriks, aga kui nad, oh häda, mingis punktis kirjalike tekstidega kokku puutuvad,

siis häbimärgistatakse nad “kontaminatsioonideks”, sest nad ei esinda enam inimkonna esmast väljendust.

Folkloori mõistesse on koondunud traditsioonilisuse, irratsionaalsuse ja maaläheduse, anonüümsuse, ühiskondlikkuse ja universaalsuse, primaarsuse ja suulise levimise tunnused. Üksteisele viidates ja vihjates, et nende vahel eksisteerivad olulised seosed, moodustavad nad kobarad. Ühe omaduse laulus või jutus esinemine tähendab tihti enamiku teiste kaasnemist. Näiteks talupojakultuuri kuuluval laulul arvatakse olevat kollektiivis pikaajaline traditsioon. Võimalus, et laul on kas hiljutine helilooming või laen mõnest välisest allikast, näiteks linnalisest keskusest, jätkaks selle ilma folkloorsest loomusest ja oleks vastuolus põhiliste selle kohta kehtivate oletustega. Kui laul on talupoeglik, järgnevad ka teised tunnused: autor on anonüümne ja laul kuulub terve kogukonna kultuuripärandisse. Luulena väljendaks see kõige tõenäolisemalt sügavaid, sissejuurdunud tundeid või kontrollimatuid ihasid, mis omakorda näitavad universaalseid ja esmaseid, tsivilisatsiooni poolt mõjutamata inimomadusi. Niiviisi, kujuteldavas laulus kombineerunutena, annavad need tunnused edasi folkloori mõiste tähendust.

Järelikult on need tunnused, mis isegi parimal juhul on vaid kirjeldavad ja tõlgendavad terminid, omandanud normeeriiva staatuse, kehtestades folkloori ainesele standardid ja piirid. Nad on saanud defineerivateks terminiteks, mis on piiratud *a priori* arvamusega sellest, mis folkloor peaks olema, aga ainult vahetevahel on, ja mis teisendavad soovitava hädavajalikeks tingimusteks ning süstivad väidetavatesse vaatlustesse tõlgendusi. Nad on muutunud väärtustavateks terminiteks, millega laulude ja ütluste väärtust kinnitada ja millega nende tähendust vaid aimamisi arusaadavate ideaalide valguses hinnata.

Uurimise ja tõlgendamise käigus võivad soovitavad eesmärgid tihti muutuda *a priori* eeldusteks ja ollagi pigem premissid kui lõplikud tulemused. Tegelikult ongi tihti nii juhtunud juttudele, lauludele ja ütlustele omistatavate tunnustega, mis on muutunud põhilisteks lähte-eeldusteks, mille põhjal on kavandatud uurimistöö ja loodud teooria. Loomulikult on leidunud näiteid, mis selliseid väiteid toetavad. Jutud on suuliselt levinud, eksisteerides palju aastaid maakogukondade pärimustes, nende autorid – kui neid üldse oli – on ammu unustatud ja nende analooge on leitud kaugetest maadest. Ent isegi siis, kui on tekste, mis vastavad kõigile folkloori kriteeriumidele, ei oleks need standardid tohtinud olla folklooriainest piiristavaiks termineiks.

Karistus normide eeldusteks ning ideaalsete eesmärkide *a priori* tingimusteks teisendamise eest on piiratud uurimisulatus ja teoreetiline haare. Mineviku rahvaluuleteadlased maksid kahekordset lõivu. Folkloor oma mitmekülsuses ja rikkuses suleti sellele peale surutud arusaamade kütkeisse. Külatraditsioonide uurimine õitses, kuid samaväärsed tegevusi linnades ei märgatud. Anonüümseid jutte ja laule jäädvustati, arhiveeriti ja lahati aplalt, kuid võrdväärset meeltlahutavaid lugusid ja laule, mille autorid olid elus ja teada, eirati kui asjasse mittepuutuvaid. Tõlgenduse raamideks said muud tunnused. Väljenduste ja kollektiivi suhe on olnud ja jäänud peamiseks analüüsi paradigmaks. Juttudes ja metafoorides leiduvate ideede endastmõistetav irratsionaalsus on olnud nende selgitamise ainuke alus ja avanud värava suurele hulgale psühholoogilistele tõlgendustele. Täendusrikastena tõkestasid need arvamused tee alternatiivsete seletusviiside, uurimissuundade ja teooriate loomiseks. Nad on juba ette piiritlenud ja identifitseerinud uurimise ainese ja probleemid, vaigistades väljendused ja ka inimesed. Viimastel aastatel on *a priori* premisside pilved hakanud hajuma. Ometi seletas Hermann Bausinger (1961) innovaatilist ja intellektuaalset mässumeelt väljendades rahvakultuuri tehnilises maailmas (*Volkskultur in der technischen Welt*) ning Ameerika folkloristid kogunesid arutelule *Linnakogemus ja rahvapärimus* (Paredes & Stekert 1971). Need on aga hiljutised arengud, kus teaduslikud traditsioonid andsid järele tegelikkuse nõuetele. Folkloristika kujunemise perioodil ja paljude järgnevate aastate jooksul dikteerisid **folkloori mõiste** atribuudid tema aine kontseptsiooni ja uurimise piirid. Nad muutusid vastuvaieldamatuteks tingimusteks ja eeldusteks, mida võeti enesestmõistetavatena.

Hoolimata nende tunnuste paikapidavusest aitasid nad kaasa **folkloori mõiste** populaarsuse suurendamisele. Samas aga tõkestasid just needsamad tunnused folkloristika muutumist mõistest teadusvaldkonnaks. Need tunnused koormasid folkloori uurimist tõestamata eelduste ja kontrollimata uskumustega ning projitseerisid populaarseid hoiakuid sellesse ainesse, mis moodustab folkloristika uurimisobjekti. Selleks, et rahvaluule alal uurimisega edasi minna, on vaja teha nii, nagu mõned on juba teinud: tuleb vabaneda minevikust pärinevast tunnustekoormast ja vaadelda folkloori värskelt, sellisena, nagu ta eksisteerib sotsiaalses tegelikkuses. Selles kontekstis on folkloor kultuuriliselt ainulaadne suhtlemisviis, mille erilisus on vormiline, temaatiline ja esituslik. Nende kolme väljendustaseme

vahel on korrelatsioon, mis eristab ühiskonnas folkloori edastajaid igast muust suhtlemisest.

Teistest erineva suhtlemisviisina eksisteerib folkloor igas ühiskonnas, see pole ainult talupoegade ega loodusrahva omandus. Ei ole kahtlust, et folkloor võib olla traditsiooniline, kuid ta pole seda definitsiooni alusel. Ta võib olla anonüümne, kuid pole seda olemuslikult. Kõik tunnused, mida folkloorile omistati ja ikka veel omistatakse, võivad olla talle omased mõnes vormis, mõnes kultuuris – ja iga kord, kui see on nii, tuleb folkloristidel seda uuesti näidata.

Tõlkinud Kairika Kärsna

Kirjandus

- Bausinger, Hermann 1961. *Volkskultur in der technischen Welt*. Stuttgart: Kohlhammer.
- Parades, Américo & Stekert, Ellen J. 1971. *Symposium on the Urban Experience and Folk Tradition*. Publications of the American Folklore Society: Bibliographical and special series 22. Austin *et al.*: University of Texas Press.

Kommunikatsioon ja folkloor

Dan Ben-Amos

<http://www.folklore.ee/ri/pubte/ee/sator/sator9/>

ISBN 978-9949-490-30-1

Tartu 2012

Trükis ilmunud: Dan Ben-Amos. Kommunikatsioon ja folkloor.
SATOR 9.

Tartu 2009

Sarja toimetaja: Mare Kõiva

Toimetaja: Aado Lintrop

Keeletoimetaja: Asta Niinemets

Tõlkijad: Reet Hiiemäe, Kairika Kärсна, Maris Leponiemi,

Kait Tamm, Liisa Vesik

Konsultant: Anu Põldsam

Kaane kujundus: Andres Kuperjanov

Küljendus: Maris Kuperjanov

HTML: Diana Kahre

Sarjas Sator 2009. a ilmunud eestikeelset trükist toetas Eesti Kultuurkapital. Väljaanne on seotud sihtfinantseeritava temaga SF0030181s08.

E-raamatu valmimist toetas: EKRM04-29 Eesti keele, kultuuri ja folkloori kasutusvalade laiendamine ja tutvustamine elektroonilistel infokandjatel.

© 2012 EKM Teaduskirjastus & Eesti Folkloori Instituut
EKM FO rahvausundi ja meedia töörühm